

СЛОВ'ЯНСЬКІ NOMINA LOCI, УМОТИВОВАНІ ТЕРМІЧНОЮ СЕМАНТИКОЮ

Статтю присвячено історико-етимологічному аналізу групи слов'янських лексем з коренем псл. **gor- / žar-*, уживаних на позначення як фізіогенних, так і культурних об'єктів. Автор реконструює праслов'янські відповідники деяких із них, встановлює їхні дериваційні моделі, семантичні різновиди та ізоглоси їхньої рефлексії, простежує паралелі в інших гніздах з етимонами термічної семантики.

Ключові слова: слов'янські мови, історико-етимологічне гніздо, праслов'янська мова, рефлексія, етимон, семантика, деривація.

Гніздовий підхід є важливим напрямом в історико-етимологічному вивченні лексики слов'янських мов¹. Продовжуючи й розвиваючи принципи порівняльно-історичних студій на рівні словникового складу, цей підхід зближується з історичною типологією, підтверджуючи висновок В. К. Журавльова про те, що сучасна компаративістика поєднує генетичний та типологічний підходи².

Одним з істотних аспектів гніздового підходу до історико-етимологічного вивчення лексики споріднених мов є дослідження тематичних груп слів у межах генетичних гнізд — одного або й кількох, об'єднаних спільним значенням етимона. Таке дослідження передбачає встановлення дериваційних моделей лексем певного тематичного ряду, реконструкцію їхніх правовних відповідників, фіксацію більш або менш конкретних збігів і розбіжностей щодо еволюції первісного кореня в його формальних та семантичних похідних, простеження ареального розподілу в рефлексії тих чи інших рис реконструйованих праформ, дослідження паралелей у синонімічних гніздах і на цьому ґрунті відновлення відповідних синонімічних груп на рівні правови тощо.

В історико-словотвірному гнізді кореня псл. **gor- / žar-* важливе місце посідають слова із загальним первісним значенням «предмет, що зазнав дії вогню». У цій групі найпоширенішими є однокореневі іменники з вокалізацією *o* в ступені подовження *a* (та сама вокалізація властива й пізньопраслов'янському дієслову **garati*). На основі наявних у різних слов'янських мовах континуантів реконструюються два типи субстантивних основ — псл. **garь* і **garь* із принципово тотожною семантикою.

Псл. **garь* реконструйовано авторами Етимологічного словника слов'янських мов на підставі сербсько-хорватського і східнослов'янських рефлексів,

¹ Мельничук А. С. Об одном из важных видов этимологических исследований // Этимология 1967.— М., 1969.— С. 57–67.

² Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Бирнбаум Х. Праславянский язык: достижения и проблемы в его реконструкции.— М., 1987.— С. 493.

таких як схв. *gār* (ч. р.) «сажа, окалина», рос. діал. *gar* «вигорілий ліс; неприємний запах; засмага», укр. *gar* «що-небудь горіле і дрібні часточки від нього, які піднімаються в повітря», бр. *gar* «що-небудь знищене вогнем», діал. *gar* «т. с.; опік, обпалене місце» (ЕССЯ³, 6, 101–102). Цей перелік можна розширити також за рахунок укр. поліс. *gar* «вигоріле місце» (ПЭЛС, 180), бр. (мн.) *гары* «вигоріле місце на торф'яному болоті» (Касьярович, 78), а також і болг. *гаро* «звичай палити багаття на першому тижні Великого посту» (Геров, 1, 210).

Схв. *gār* і його суфіксальні похідні, крім значення «залишки вогню», у говірках уживаються для найменування грибкового захворювання злакових рослин головної (*Ustilago*), при якому зерно перетворюється на чорний пил або тверду чорну масу, що нагадує сажу, пор. схв. *gar* (*овсени гар, гара у / на овсу, гара в јечму, гара у просу*), *гарка, гареж, гарежина* «т. с.» (ЛППЧ, 76–77). У плані мотиваційного паралелізму показові інші позначення подібного явища у сербсько-хорватській та інших слов'янських мовах, пор. рос. діал. *головня, изгарь, изгарина*, бр. поліс. *сажа, галавешка, галаўня*, болг. *горилка* «хвороба виноградної лози» (БЕР, 1, 266), п. *zgorzel* «ріжки», схв. *палеж* «т. с.» і под. В основі цих номінацій лежить ознака «обгорілий до чорноти», пор. ад'єктиви: болг., схв. *гар* «чорний, як сажа; сірий, як попіл» < псл. **garь(jь)* (ЕССЯ, 6, 102), а також укр., рос. *головня* «обвуглене поліно».

Таким чином, праслов'янський субстантив **garь* є поширеним у східнослов'янському та частково — у південнослов'янському ареалах. Дериваційно він представляє той самий тип відкореневих імен, що й **varь* стосовно псл. **variti*, **palь* щодо **paliti* і **pekь* щодо **pekti*, але з тією істотною різницею, що псл. **garь* у жодному зі своїх континуантів не виявляє значення «жар, висока температура, спека», властивого наведеним паралелям.

Псл. **garь* (ЕССЯ, 6, 102) (той самий тип, що й псл. **žarь*, відтворене в рос. діал. *жарь* «клуня» і стп. *žarz* «жар, полум'я») є іменником ї-основ, який реконструюється на підставі численних російських продовжень, а також відповідників в українській, сербсько-хорватській і нижньолужицькій мовах: укр. діал. *гарь* «випалене місце в лісі» (СНГТК, 55), схв. *gār* (ж. р.) «сажа, окалина», топонім *Gari* (RHSJ, 3, 104), ст.нл. *gař* (*gar*) «випалене місце», топонім *Gar, Gary, Garej* (Эйхлер, 192). Одна з ранніх фіксацій рос. *гарь* представлена у Срезневського: *гарь* «випалене місце в лісі» (Срезн., 1, 510). Староросійські лексеми *гарь, гару* (мн.) тлумачаться як «випалене або вигоріле місце в лісі; випалена ділянка лісу, призначена під ріллю» (СлРЯ XI–XVII вв., 4, 12). Сучасна російська лексема *гарь* властива як літературній, так і діалектній мові, пор. рос. *гарь* «що-небудь горіле; вигоріле або випалене місце в лісі; випалений ліс; пожежа, лісова пожежа; випалене місце в лісі, призначене для сівби, але не розчищене й не зоране; ліс, що виріс на вигорілому місці; заболочене місце, що поросло невеликим лісом; місце в лісі, розчищене для косовиці; випалене місце в полі; ліс; далекі сіножаті; поле; сіно з високих місць, полів; туман від спеки; дим, що стоїть у повітрі влітку; вигоріле місце в лісі» (СРНГ, 6, 150), *гар, гару* «хати, у яких старообрядники спалювали себе» (Покровский, 42), топоніми *Гар, Гару* (Мурзаев, 140–141). Таким чином, рефлексі псл. **garь*, на відміну від **garь*, відзначаються значно ширшим діапазоном семантичних рефлексів.

Інший різновид субстантивів на -ї з о-вокалізацією кореня виступає в псл. **gorь*, реконструйованому нами з рос. діал. *горь* «випалений пожежею лісовий простір» (СРНГ, 7, 80) і п. *gorz* (*górz*) «пожежа, попелище; печія, прагнення ба-

³ Список скорочень див. у кінці статті.

гатства» (SW, 1, 878). У Словнику польської мови XVI ст. форма *górz* подається як фонетичний варіант слова *gorze* «ліхо» (SP XVI, 8, 37). Аналогічне значення мають інші паралелі — п. *górz*, ч. *hoř* (Bartoš, 101) і словін. *gôř* (Lorentz, 1, 287). Ці утворення слід розглядати як значеннєво паралельні формаціям, що зводяться до псл. **gor'e*, **gor'ьjь*, **gor'ьkь(jь)* і співвідносяться з іменною основою **gori-* (ЕССЯ, 7, 54).

Псл. **garišče* з основою псл. **gar-*, розширеною формантом з локативною семантикою *-išče*, відображене у схв. *гариште* «пожарище, попелище, кострище», болг. діал. *гариште* «знищене пожежею місце в лісі», топоніми *Гарище*, *Гарището*, а також у рос. діал. *гáрище* «пожарище» (ЕССЯ, 6, 101). Формально-і семантико-дериваційною паралеллю рефлексів псл. **garišče* є зафіксовані в кількох слов'янських мовах слова з кореневим *o*, пор. схв. *гòриште* «вогнище; попелище, пожарище» (РСКНД, 1, 534), слн. *gorišče* «пожарище» (Pl., 1, 234), а також укр. діал. (*торфо*)*горище* «випалене місце на болоті» (СНТК, 194), що їх, на нашу думку, можна розглядати як безпосередні похідні псл. **garišče*, співвідносного з псл. **gorěti*.

Як на відповідники псл. **garišče* і **garišče* в ширших межах макрогнізда псл. **gor-* / **zar-* можна вказати на **žarišče*, **gorělišče* та **žalisko* (див. далі), а в інших слов'янських гніздах термічної семантики — на псл. **žьgliško* / **žьglišče* (збережене в польській мові), **pališče* / **palenisko* (рефлекси у верхньолужицькій, сербсько-хорватській та словенській мовах, укр. діал. (*но*)*палище*)⁴, псл. **repelišče* (східно- та південнослов'янські свідчення), псл. **pečišče* з огляду на укр. *печище* «випалене сонцем місце» (Гр., 3, 149), псл. **ognišče* (укр. *вогнище*, рос. діал. *огнище* «випалене або вигоріле місце в лісі, гар; багаття» (Иванова, 306), п. *ognisko*, схв. діал. *ognišče* (Glossar, 331)).

Псл. **gorěvina* відновлюється на матеріалі схв. *горевина* «пожежа, пожарище; обгоріла частина предмета» і рос. діал. *горевина* «випалене місце в лісі» (ЕССЯ, 7, 43). В. М. Топоров згадує російську лексему в контексті етимології генетично спорідненого прус. *garrewingi* «пристрасний, палкий, гарячий», убаваючи первинний зв'язок формантів слов. *-ev-* і прус. *-ew-* (ПЯ, 2, 166–168). Ми відносимо сюди також мак. *гаровина* «попіл від згорілої соломи, гар» (РМД, 1, 94) і болг. діал. *гаровина* «попіл, шлак» (БЕР, 1, 230). Формант *-ev-* виділяється, крім того, у топонімі схв. *Гаревина* «назва рівнини в народній пісні» (РСКНД, 1, 534). Та сама модель, що й у псл. **gorěvina*, представлена у схв. *paljevina* «назви річки й лісу в Сербії» (RHSJ, 9, 595).

Поряд із зазначеними похідними із суфіксами *-evina* / *-ovina* (де формант *-ina*, розширений елементом *-ev-* / *-ov-*, є залишком давніх іменних основ на *-i*, *-o* або ж таким, що виник під впливом прикметників на *-ev-* / *-ov-*) слід згадати болгарський діалектизм *гарина* «місце, підготовлене для посадки чого-небудь» (БЕР, 1, 230) і топоніми болг. *Гарина*, *Гарина*, а також *Гарчина* (там же) і, крім того, укр. діал. *горинь* «випалене місце на лузі» (СНТК, 62).

Псл. діал. **gorica* (*-ica* < **-ika*) відбито лише в нижньолужицькому *górica* «випалене місце на полі» (Мука, 1, 299). Розширений варіант суфікса *-ica*, *-nica* зафіксовано в топонімі болг. *Гареница* «балка» (БЕР, 1, 230). Словотвірна моде-

⁴ Черниш Т. О. Деякі моделі іменників зі значенням «пожежа, випалене місце» у генетичному гнізді псл. **raliti* // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті акад. Леоніда Булаховського: Ювілейний випуск до 120-річчя з дня народження.— К., 2009.— С. 222–228.

ль з елементом *-ica*, так само як і з *-ina*, у цілому належить до малопродуктивного серед дериватів псл. **gor-* / **zar-* типу.

Найчисленнішою є група слів зі значенням «випалене або вигоріле місце», що складаються з основи активного дієприкметника минулого часу псл. **gorěl-* і афіксів типу *-išče*, *-nikъ* тощо.

Реконструйоване нами псл. **gorėlišče* відображене в рос. діал. *горелище* «палаюче торф'яне болото» (Иванова, 92), укр. поліс. *горілище* «випалене місце» (ПЭЛС, 180), бр. *гарэлішча* «т. с.» (ТСБМ, 2, 36), схв. *горелиште* «попелище» (RHSJ, 3, 196), слн. *gorėlišče* «пожарище» (Pl., 1, 234). У словнику Дювернуа зафіксовано субстантив болг. *горилище* «палаюче багаття», що є семантичною паралеллю бр. діал. *гарэлішча* «багаття» (НС, 99). Таким чином, ареал поширення рефлексів псл. **gorėlišče* охоплює східнослов'янські й частково — південнослов'янські мови. Різновид іменників аналогічної семантики від дієприкметників з основою на *-l-* представлено такими лексемами, як ст. рос. *горелка* «вигоріле або випалене місце в лісі» (СлРЯ XI–XVII вв., 4, 84), *горельий* «селянин, потерпілий від пожежі» (там же) (пор. у плані ширшої структурно-семантичної аналогії слова типу ст. рос. *пожарный* «т. с.» (там же, 16, 94–95) і схв. *изгорелица* «погорілець» (СХР, 166)), рос. діал. *горелка* «головешка» (Иванова, 92), схв. *горелотина* «попелище, опік» (RHSJ, 3, 196), укр. діал. *горілля* «випалене місце на лузі» (СНГТК, 62), *горілля*, *погорілля* «випалене місце» (ПЭЛС, 180), *горіляк* «т. с.» (там же). Основа псл. **gorěl-*, розширена елементом *-n-*, представлена в субстантивах на зразок рос. діал. *горельник* «вигоріле або випалене місце в лісі» (Иванова, 92) і укр. *горільник* (*горільник*) з тим самим значенням (ПЭЛС, 180).

На підставі п. *gorzel* «полум'я» (SJPД, 1, 1242) і рос. діал. *горель* «випалене або вигоріле місце в лісі, гар» (Иванова, 92) видається за можливе встановити польсько-російську ізоглосу, що відображає псл. **gorělъ*. Мабуть, сюди ж слід віднести і слн. *goril* із тлумаченням «о *goreli suši*» (Pl., 1, 234), що дозволить розширити ареал континуантів псл. **gorělъ* і на південнослов'янську підгрупу. Ця праформа належить до того самого типу субстантивів, що і псл. **bělъ*, **gnilъ*, **prělъ* тощо. Структурним варіантом п. *gorzel* є п. *gorzelec* (пор. віддієприкметникові іменники п. *gnilec* «цинга», *opilec* «пияк»), зафіксований тільки в Словнику польської мови XVI ст. із тлумаченням «імовірно, жар чи окріп» (SP XVI, 8, 37). Зауважимо, що п. *gorzelec* зафіксовано на чотири століття раніше за твірне *gorzel*.

У діапазоні значень слів, які продовжують псл. **garь*, **garь*, **garišče*, **gorėlišče* і под., постійним є лексико-семантичний варіант «випалене місце (у лісі)». Слова з коренем **gor-*, так само як і з коренями **žar-*, **žeg-*, **pal-*, що позначають (навмисно) випалене місце в лісі, є свідченням давнього примітивного способу обробітку землі — підсічно-вогняного (лядного) господарства⁵. Зокрема, більшість субстантивів з коренем псл. **gor-*, пов'язаних із семантикою підсіки, є похідними від префіксальних дієслів псл. **vygorėti*, **vygarati*, **jъzgorėti*, **jъzgarati*, **pogorėti*.

Псл. **vygarь* / **vygarь*, **vygorь* / **vygorь*, співвідносні з дієсловами псл. **vygorėti*, **vygarati* «вигоріти, згоріти дотла», реконструюються нами на підставі

⁵ Черниш Т. О. Реконструкція внутрішньої форми лексичних реліктів праслов'янської доби у галузі підсічно-вогняного господарства // Мовознавство.— 1991.— № 6.— С. 25–30; Куркина Л. В. Термины подсечно-огневого земледелия в составе праславянского словаря // Praszlowiańszczyzna i jej rozpad.— Warszawa, 1998.— S. 207–221; Куркина Л. В. Термины горения в контексте культуры раннего земледелия // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология : Материалы междунар. науч. конф.— Екатеринбург, 2009.— С. 149–153.

рефлексів, послідовно представлених у північнослов'янській підгрупі мов, пор. ст.рос. *выгарь* «випалене місце в лісі, гар» (СлРЯ XI–XVII вв., 3, 192), рос. діал. *выгарь* «підсіка» (Даль, 1, 285), «залишки від згоряння чого-небудь; випалене місце в лісі; болотисте місце, де раніше ріс згорілий ліс; яма, наповнена водою, що утворилася після пожежі торф'яних боліт» (СРНГ, 5, 263), *выгар* «т. с.; залишки від згоряння чого-небудь; джерело; ямка, заглибина під корінням великих дерев» (СРНГ, 5, 253), а також *выгарок*, *выгорок* «вигоріле місце в лісі, на болоті» (там же); ст.укр. *выгар*, *выгариско* «випалене місце» (Жел., 1, 71), укр. *выгарки* «залишки від згоряння чого-небудь» (СУМ, 1, 372), укр. поліс. *выгар*, *выгарь*, *вігар*, *выгари*, *выгора*, *выгарок*, *выгор*, *выгорина* «випалене місце в полі або на болоті» (ПЭЛС, 180), діал. (кіровогр.) *выгар* «випалене місце в лісі» (СНГТК, 39), *выгаринка* «випалене місце на полі» (там же), *выгір* «випалене місце на болоті» (там же, 40), бр. діал. *выгар(ка)* «місце, яма, де вигорів торф» (СБГ, 1, 347), *выгарка* «вигоріле місце, наповнене водою; викопаний поблизу дому ставок» (Каспярович, 64), *выгыр* «болотиста галявина серед поля; місце на болоті, де вигорів торф» (Бялькевіч, 117), *выгаращча*, *выгарыщча* «місце, на якому була лісова пожежа» (СБГ, там же); ч. (морав.) *vyhor* «висохлі посіви» (< *vyhořet*) «висохнути (як правило, про поле або рослинність)» (Machek ESJČ, 177), діал. *věhor* «неврожайне місце» (там же), слц. *vyhorelec* «потерпілий від пожежі» (СлцРС, 611), вл. *vuhorjenca* «випалене сонцем місце» (Zeman, 545) (пор. вл. *všitko je vuhogorilo* «усе зав'януло»). Найпослідовнішою є східнослов'янська рефлексация псл. **vygarь*, **vygarь*, **vygorь*, особливо в українських і білоруських діалектах, де семантика «болотисте місце, місце пожежі на торф'яному болоті; яма, наповнена водою» і под., очевидно, є наслідком перетворення первинного загального значення «випалене місце або ліс». Крім псл. **vygarь(ь)*, видається можливим реконструювати й псл. **vyžarь* з подібною семантикою, пор.: бр. діал. *выжар* «місце, де вигорів торф» (СБГ, 1, 352), *выжары* «болото» (Сцяшків, 95), *выжарыны* «вигорілі місця, де не росте трава» (СБГ, там же). В Етимологічному словнику білоруської мови лексема *выжар* зіставляється з укр. діал. *вижар* «невелика балка» і п. *вузар* «вигоріле місце на болотистій місцевості, де збирається вода» (ЭСБМ, 2, 256). Там же висловлюється думка, що ареал поширення цього слова і його незвичайна для східнослов'янських мов семантика свідчать про можливість калькування лит. *išdaga* «вигоріле місце» (< *dąga* «спека») (там же). На нашу думку, це трактування є дещо непереконливим, оскільки, по-перше, структурний тип бр. *выжар* належить до провідних у рамках аналізованої групи лексики (пор. *выгар*, *выгарь*, *выгор*), і, по-друге, у випадку калькування литовської моделі ймовірнішим було б слово типу **из-жег-* з огляду на лит. *išdaga* < *dėgti* «палити», етимологічно спорідненого з псл. **žegti* «т. с.».

Дериваційно-семантичною паралеллю рефлексів псл. **vygarь*, **vygorь*, **vyžarь* є однокореневі девербативи з префіксом псл. **jъz-*: **jъzgarь*, **jъzgarь*, **jъžarь*, похідні відповідних префіксальних дієслів псл. **jъzgorěti*, **jъzgarati*, **jъžariti*. В Етимологічному словнику слов'янських мов праформи **jъzgarь* та **jъžgarь* реконструюються на підставі багатого фактичного матеріалу трьох східнослов'янських мов, а також одиничних рефлексів у інших слов'янських мовах у складі групи варіантів псл. **jъzgara* / *jъzgarь* / *jъžgarь*, яким присвячено окрему статтю (ЭССЯ, 9, 27–28). Семантичний діапазон континуантів цих пралексем, як правило, обмежується вказівками на що-небудь, пов'язане з руйнівним впливом вогню чи високої температури і що у внутрішньомовному плані мотивується дієсловами псл. **jъzgorěti*, **jъzgarati* «вигоріти, знищитися у вогні», пор. ст.рос. *изгара* «шлак» (СлРЯ XI–XVII вв., 6, 133), *изгарь* «те, що зали-

шилося після вигорання масла» (там же, 134), рос. діал. *изгáр, изгáрь* «перегоріле залізо; окалина, горілі лусочки від кування заліза; шлак; узагалі все перегартоване, перегоріле або перепріле», *изгарь* «ріжки в житі» (Даль, 2, 18), діал. *изгарь* «окалець; стара зношена шкіряна річ, недоброякісний товар, брак; хвороба зернових; дрібний холодний дощ» (СРНГ, 12, 115), «сажа, попіл» (СРДГ, 2, 38), ст.укр. *Згар, Згарь* «назва ріки в Подільській землі» (ССУМ, 2, 392), бр. діал. *згáра* «заграва від пожежі» (ЛП, 38). До цих відповідників можна додати укр. *згарь* «вигорілий ліс» (Гр., 1, 137), *згáрець* «випалене поле» (СУМ, 3, 509), болг. діал. *изгор* «місце, на якому згорів будинок, попелище» (БРС, 209), схв. заст. *izgâr* «догорання» (RHSJ, 4, 167), словін. заст. *zgara* «зануда, буркун» (Sychta, 6, 225).

Псл. **jъzgarišče* з локативною семантикою відновлюється нами на матеріалі його континуантів в українській та сербсько-хорватській мовах, пор. укр. *згáрище* «пожарище» (СУМ, 3, 504), діал. поліс. *згарище* «випалене або вигоріле місце в лісі; випалене місце в лісі, що поросло травою або іншою рослинністю» (ПЭЛС, 180), діал. «випалене місце в лісі, лісонасадженні чи полі» (СНГТК, 84), *згароці* (мн.) «випалене місце в лісі» (там же), схв. *згариште* «пожарище, попелище» (РСКНД, 1, 534). У Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст. фіксується паралельна форма з *o* в корені — *изгорище* «пожарище» (1, 426), пор. діал. (кіровогр.) *згорище* «випалене місце в лісі, на лузі чи полі» (СНГТК, 84) і, як відображення твірного дієслова, укр. діал. *згоряний* у сполучі *згоряна місцина* «випалене місце на полі» (там же). Подібне локативне значення спостерігається також у слц. *zhorenisko* (СлцРС, 681). Фонетична й лексична відповідність слів укр. *згарище* і схв. *згариште* дає підставу говорити про українсько-сербсько-хорватську лексико-дериваційну ізоглосу.

Псл. **jъzžarъ* відбите в основному в західнослов'янських продовженнях, що послідовно засвідчують семантичний зв'язок із технологією підсіки і, отже, належать до архаїзмів (ЕССЯ, 9, 103).

До слов'янських географічних термінів із коренем **gor- / žar-* також належать псл. **ugorъ / *ugarъ* та **žarъ, žar(ov)išče* і їхні рефлексії. На нашу думку, **ugorъ / *ugarъ* мало внутрішню форму **ǫ-gorъ / *ǫ-garъ* із первісним дослівним значенням «не-поле», тобто «непридатна для підсіки земля», що могло конкретизуватися як «переліг, земля під паром»⁶.

Пара слів **žarъ, žar(ov)išče* виявляє зв'язки з архаїчним ритуалом спалення мерців. Псл. **žarъ* (< **gērbъ*) і його деривати з найдавніших часів позначали процеси, стани і предмети, пов'язані з вогнем, горінням, жаром⁷. Цьому відповідало те, що культ вогню був істотною частиною язичницьких вірувань давніх слов'ян⁸. За Б. О. Рибаківим, одним зі способів поховання небіжчиків у прадавніх слов'ян, поряд із похованням (інгумацією) у скорченій позі під пласкими курганними насипами, був успадкований ще з пізнього Трипілля звичай кремації, пережитки якого зберігалися ще в XI ст. і були описані Нестором-літописцем⁹.

⁶ Детальніше див.: Черниш Т. О. Реконструкція внутрішньої форми лексичних реліктів...— С. 25–30.

⁷ Про етимологію псл. **žarъ* див.: Черниш Т. О. Семантична структура словотвірного гнізда слів з коренем **žar- / *žer-* у слов'янських мовах // Мовознавство.— 1984.— № 2.— С. 55–61.

⁸ Лукінова Т. Б. Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян // Слов'янське мовознавство : IX Міжнар. з'їзд славістів [Доповіді].— К., 1983.— С. 99–100.

⁹ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 252.

Н. Ф. Лавров зазначає, що в «Повісті временних літ» є відомості про похоронні обряди радимичів, сіверян і в'ятичів: «Аще кто умряше, творяху тризну над ним, и посемь творяху краду велику, и възложяху на краду мертвеца, сожъжаху и посемь, собравше кости, вложяху в судину малу, и поставляху на столпе на путех, еже творять Вятичи и ныне» (Лаврентіівський літопис)¹⁰.

У зв'язку з цими фактами показовим є зміст деяких спільнослов'янських слів відповідної семантики, що мають глибоку історію і входять до етимологічного гнізда псл. **gor-* / **zar-*, пор. п. *žarek* «труна, могила» (SGP, 6, 434), *žarzyzna* «жертва, що повністю спалюється на вівтарі» (SW, 8, 696), слц. *žiarový hrob*, *žiarové pohrebisko* «місце із залишками спалених трупів» (SSJ, 5, 801), схв. *жапа* «посудина з попелом небіжчика» (РСКНЈ, 2, 15), слн. *žàra* «урна, зольник» (SRS, 737). Місця, куди зносилися такі посудини (тобто *жапи*) з останками померлих, називалися *жапищами*¹¹.

Східнослов'янські слова на зразок укр. *жапище* мають відповідники в південнослов'янських мовах, які збігаються з ними в структурно-дериваційному відношенні, хоча семантика кремації в них відсутня, пор. схв. *žarište* (*garište*) «місце, на якому згорів будинок» (RHSJ, 9, 248), слн. *žarišče* «фокус (променів)» (SRS, 737), мак. *жапиште* «вогнище, вогонь; фокус (променів)» (PMJ, 175). Власне значенневою паралеллю сх.сл. *жапище* є ч. застар. *žářiště*, *žároviště* (зокрема у словосполученні *pohanské žár(ov)iště*). Одним із лексико-семантичних варіантів цих слів (із позначкою «археологічне») є «місце, де спалювали мерців; місце, де поховано попіл померлих» (пор. також сучас. ч. *žároviště* «місцевість, відведена під печі крематорію» (SSJČ, 4, 903)). На цій підставі ми реконструюємо праформи псл. **žarišče*, **žarovišče* зі значенням «місце спалення мерців».

Крім того, у деяких північнослов'янських мовах семантика трупоспалення як язичницького способу поховання зберігається у словах з основою **žal-* із субституцією І замість спільнослов'янського *r* у псл. **žar-*¹². Праслов'янський характер цих слів підтверджує низка дієслівних рефлексів, пор. рос. діал. *жа́леть* «при готуванні солоду — нагріватися і бродити (про зерно)» (СРНГ, 9, 63), бр. *жа́лець* «горіти без полум'я», *зажа́лець* «зайнятися без полум'я» (Янкоўскі, 71), *ужа́лець*, *ужа́лецца*, *ужа́лицца* «утушкуватися, упріти» (Юрчанка, 203; Бялькевіч, 455; НС, 137), укр. діал. *жа́литу* «псуватися» (про харчові продукти) (МСБГ, 2, 48), нл. діал. *vāžžalać* «догоряти» (Мука, 2, 1138), *žžalać* «розжарювати, розпалювати» (там же, 1438). Особливо поширені дієслова цього типу в кашубському ареалі, пор. словін. *žalēs* (і похідні вербатииви з префіксами *pa-*, *roz-*) «горіти, жевріти, обвуглювати(ся), розжарювати(ся)» (Lorentz, 3, 1151), кашуб. *žalēc* «палити, розжарювати» (Ramułt, 275), *žalēc sq* «тліти, жевріти, шарітися (особливо від злості, сорому чи високої температури)» (Sychta, 6, 268), п. діал. *žalić się* «жевріти, горіти без полум'я» (SW, 8, 687) (щодо останньої атестації В. Борись

¹⁰ Лавров Н. Ф. Религия древних славян // Супрун А. Е., Калюта А. М. Введение в славянскую филологию.— Минск, 1981.— С. 233.

¹¹ Там же.

¹² Альтернативні етимології див.: Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков : Чередования. Именные основы.— М., 1974.— С. 15 (реконструкція, з покликанням на Г. Ільїнського, кореня псл. **gol-* / **gōl-* / **gěl-* / **gьl-* «горіти, палати, тліти»); Петлева И. П. Этимологические исследования по славянской лексике. III. Рус. *нежелель*, *жа́леть* «преть», слц. *želiet'*, п. *želiwo* // Этимология 1973.— М., 1975.— С. 45 (тлумачення псл. **žal-* як континуанта іє. **g^hel-* «блищати, сяяти; жовтий, зелений, голубий, сірий»); про слов'янські дієслова з коренем **žal-* див. також: Супрун А. Е. Белор. диал. *жу́ляць*, *жа́лець* «тлеть» и их инославянские параллели // Езиковецки проучвания : В чест на академик Вл. Георгиев. По случай седемдесет години от рождението му.— София, 1980.— С. 268–272.

зазначає, що це дієслово на власне польському терені невідоме і що його слід кваліфікувати як кашубське¹³). З огляду на семантику рефлексів псл. **žalěti* можна говорити про їхню змістову подібність із континуантами псл. **žarěti* «тихо горіти, жевріти» (укр. *жарі́ти*, п. *żarzyć*, слн. *žarěti*), що у свою чергу підтверджує етимологічне зближення дієслівних утворень із коренями **žal-* і **žar-*.

Ще багатшим і доказовішим у цьому плані є матеріал, пов'язаний з іменними дериватами **žal-*. Семантика обряду трупоспалення, на наш погляд, прочитується у словах типу ст.-сл., друс. *жаль* «труна, цвинтар» (Срезн., 1, 845), рос. діал. *жальник*, *жальнік* «бідний будинок; (заст.) могильний насип; місце під ялинкою в ялиннику, де зазвичай ховали нехрещених дітей; місце давнього поховання, зазвичай на узвишші, порослому лісом, деревами» (СРНГ, 9, 68), *жаль* «місце спільного поховання, куди склалися трупи, які знаходили на дорогах; могильні насипи над могилами покручеників (робітників на відхідних промислах)» (там же), бр. *жальня*, *жальнік* «могилки» (SEK, 5, 313), п. *žalik* «урна з попелом померлого» (SW, 8, 687), *žale*, *žalisko*, *žalnik* «дохристиянські поховання спалених небіжчиків» (там же); до польських відповідників слід додати топонім *Žale* (назва язичницького місця поховання в кашубському ареалі) (SEK, 5, 313).

А. С. Львов натомість стверджує, що подібні слова є рефлексами іє. **gēl-* «збирати в купу, стискати, м'яти» і первісно позначали надгробні будівлі на тих могилах, де не було спалювання трупів¹⁴. Однак іще Ф. Міклошич зазначив, що словом *žale* називали як сучасні могили, так і могили зі спаленими в них трупами (Mikl., 406). Питання про те, чи не є п. *žal*, подібно до лат. *urna*, умотивованим значенням спалювання, порушив у своєму етимологічному словнику А. Брюкнер (Brückner, 661). Ми дотримуємося саме такого погляду й виводимо псл. **žalbь*, **žalisko*, **žalьnikь* із псл. **žalěti*, **žaliti* «горіти, палати, жевріти». Переконливим аргументом на користь етимологічного зв'язку псл. **žal-* із гніздом псл. **gor-* / *žar-* є відомості нижньолужицької мови, де в основах дериваційно паралельних відображень **žal-* / **žar-*¹⁵ поряд із фонетичною варіативністю спостерігається стабільність семантики, пор., з одного боку, нл. *žal* «горе, досада, туга», *žaloba* (вл. *žaroba*) «т. с.», *žalob'eňe* «плач, ридання, дорікання», *žaloć*, *žalośceňe* «т. с.», *žalowar* «про того, хто в жалобі», *žal* «зневіра, смуток» і, з другого, — *žarba* «смуток, горе, нарікання», *žaroba* «т. с.», *žariš* «пиклуватися, охороняти; обманювати, займатися здирництвом» (Мука, 2, 1136–1139). Семантика нижньолужицьких рефлексів псл. **žal-* у загальнослов'янських масштабах відповідає співвідношенню назв місць поховань із коренем **žal-* і слів із вторинним значенням псл. **žalěti* «жаліти, оплакувати, бути в жалобі». Л. Т. Вигонна слушно підкреслює, що узагальнено-емоційне значення псл. **žalbь*, **žalěti*, яке нині є поширеним і спільнослов'янським, має оцінюватись як вторинне, оскільки поєднання в межах спільного етимологічного гнізда семантем горіння (спалювання) і болю (суму) є характерним для індоевропейських мов (пор. дінд. *śōkaḥ* «полум'я, жар; страждання, горе») ¹⁶. Інакше кажучи, наявність семантичного варіанта «сумувати; горе» у значеннєвій структурі слів із вихідним значенням

¹³ Boryś W. Archaizmy w leksyce kaszubskiej // Popowska-Taborska H., Boryś W. Leksyka kaszubska na tle słowiańskim. — Warszawa, 1996. — S. 195–196.

¹⁴ Львов А. С. Заметки о словах // Рус. яз. в нац. шк. — 1959. — № 1. — С. 66.

¹⁵ Аналогічне явище спостерігається в дублетах основ типу **dobr-* / *dobl-*, **bher-* / *bhel-* «блищати» тощо (Див.: Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование. — М., 1955. — С. 65).

¹⁶ Вигонная Л. Ц. (без назви) // Беларуско-польскія ізалексы. — Мінск, 1975. — С. 24.

«горіти, палити» є цілком закономірним і становить важливу типологічну рису еволюції даного розряду лексики.

Відповідно псл. **žarь*, **žarišče* і **žalbь*, **žalisko* слід розглядати як етимологічні кореляти, що походять від праслов'янських основ **žar-* / **žal-*, які становлять результат розвитку кореня іє. **g^hher-* / **g^hhor-* і його I-дублета **g^hhel-* з тождною семантикою «горіти, палити». Використання континуантів псл. **žalbь* для позначення могильних споруд і пагорбів, не диференційованих щодо способу поховання (як у рос. діал. *жаль*), є результатом деетимологізації давнього **žalbь*, **žalьnikъ* і узагальнення первинного значення «могила зі спаленим тілом (попелом)» > «поховання взагалі».

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- БЕР — Български етимологичен речник / Съст. В. Георгиев, И. Заимов, Ст. Илчев.— София, 1971–2002.— Т. 1–6.
- БРС — Беларуско-руски слоўнік / Пад рэд. К. Крапівы.— М., 1962.— 1048 с.
- Бялькевіч — *Бялькевіч І. В.* Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны.— Мінск, 1970.— 509 с.
- Г — *Грінченко Б. Д.* Словарь української мови.— К., 1907–1909 (перевид. фотоспособом.— К., 1958).— Т. 1–4.
- Геров — *Геров Н.* Речник на българския език.— София, 1975–1978.— Т. 1–6.
- Даль — *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка.— СПб. ; М., 1880 (перевид. фотоспособом.— М., 1981).— Т. 1–4.
- Жел. — *Желехівський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словар.— Л., 1886.— Т. 1–2.
- Иванова — *Иванова А. Ф.* Словарь говоров Подмосковья.— М., 1969.— 598 с.
- Касьярович — *Касьярович М. І.* Віцебскі краёвы слоўнік.— Віцебск, 1927.— 371 с.
- ЛП — Лексика Полесья. Материали для полесского диалектного словаря.— М., 1968.— 476 с.
- ЛППЧ — Лексика Полесья ў прасторы і часе.— Мінск, 1971.— 214 с.
- МСБГ — Матеріали до словника буковинських говірок.— Чернівці, 1971.— 60 с.
- Мурзаев — *Мурзаев Э. М.* Словарь народных географических терминов.— М., 1984.— 653 с.
- НС — Народная словотворчасць.— Мінск, 1979.— 334 с.
- Покровский — *Покровский М. М.* Несколько вопросов из области семасиологии // Филол. обозрение.— 1897.— № 12.— С. 57–99.
- ПЭЛС — Полесский этнолингвистический сборник.— М., 1983.— 286 с.
- ПЯ — *Топоров В. Н.* Прусский язык. Словарь. А–Д.— М., 1975.— 399 с.
- РМЈ — Речник на македонскиот јазик.— Скопје, 1961–1966.— Т. 1–3.
- РСКЈ — Речник српскохрватског књижевног језика.— Загреб ; Нови Сад, 1967–1973.— Књ. 1–5.
- СБГ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе погранічча.— Мінск, 1979–1983.— Т. 1–3.
- СлРС — *Коллар Д. и др.* Словацко-русский словарь.— М., 1975.— 768 с.
- СлРЯ XI–XVII — Словарь русского языка XI–XVII вв. / Ред. Г. А. Богатова.— М., 1975–1991.— Вып. 1–17.
- СНГТК — *Громко Т. В., Лучик В. В., Поляруш Т. І.* Словник народних географічних термінів Кіровоградщини.— Кіровоград, 1999.— 222 с.
- СРДГ — Словарь русских донских говоров : В 3 т. / Авторы-сост. З. В. Валютинская, М. П. Выгонная и др.— Ростов, 1975.
- Срезн. — *Срезневский И. И.* Материали для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893–1912.— Т. 1–3.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова.— Ленинград, 1961–2005.— Вып. 1–39.
- ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.— К., 1977.— Т. 1–2.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
- СХР — Сербскохорватско-русский словарь / Сост. И. И. Толстой.— М., 1970.— 735 с.
- Сцяшківіч — *Сцяшківіч Т. Ф.* Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці.— Мінск, 1972.— 618 с.

- ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 1975–1983.— Т. 1–5.
 Эйхлер — *Эйхлер Э.* К вопросу о реконструкции древнелужицкого словарного состава // Исследования по серболужицким языкам.— М., 1970.— С. 183–199.
- ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 1978–1991.— Т. 1–7.
 ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / Под общ. ред. О. Н. Трубачева.— М., 1974–2005.— Вып. 1–32.
- Юрчанка — *Юрчанка Г.* Дыялектны слоўнік (з гаворак Мсціслаўшчыны).— Мінск, 1966.— 227 с.
- Янкоўскі — *Янкоўскі Ф. М.* Дыялектны слоўнік.— Мінск, 1970.— Т. 3.
 Bartoš — *Bartoš F.* Dialektický slovník moravský.— Praha, 1906.— 566 s.
 Brückner — *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1974.— 805 s.
- Glossar — *Newekłowsky G.* Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete.— Wien, 1978.— S. 317–376.
- Lorentz PW — *Lorentz Fr.* Pomoranisches Wörterbuch.— Berlin, 1958–1974.— Bd 1–4.
 Machek ESJČ — *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1968.— 866 s.
 Miklosich — *Miklosich Fr.* Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen.— Wien, 1886.— 547 s.
- Pl. — *Pleteršnik M.* Slovenski-nemški slovar.— Ljubljana, 1894– 1895.— B. 1–2.
 Ramułt — Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego zebrał i opracował St. Ramułt.— Kraków, 1983.— 298 s.
- RHSJ — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.*— Zagreb, 1880–1967.— D. 1–19. (Sv. 1–90).
- SEK — *Boryś W., Popowska-Taborska H.* Słownik etymologiczny kaszubszczyzny. — Warszawa, 1994–2006.— T. 1–5.
- SGP — *Karłowicz J.* Słownik gwar polskich.— Kraków, 1911.— T. 1–6.
 SJPD — Słownik języka polskiego / Pod red. W. Doroszewskiego.— Warszawa, 1958–1969.— T. 1–11.
- SP — Słownik Prastowiański.— Wrocław etc., 1974–2001.— T. 1–8.
 SP XVI — Słownik polszczyzny XVI wieku / Red. nac. R. Mayenowa.— Wrocław, 1966–1976.— T. 1–10.
- SRS — Slovensko-ruský slovar.— Ljubljana, 1967.— 817 s.
 SSJ — Slovník slovenského jazyka. — Bratislava, 1959–1968. — D. 1–6.
 SSJČ — Slovník spisovného jazyka českého. — Praha, 1958–1968. — D. 1–32.
 SW — Słownik języka polskiego / Ułoż. pod red. J. Karłowicza et al.— Warszawa, 1900–1927 (wyd. fotoofs. Warszawa, 1952).— T. 1–8.
- Sychta — *Sychta B.* Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej.— Wrocław, 1967. 444 s.
- Zeman — *Zeman A.* Słownik górnoślązko-polski.— Warszawa, 1967.— 678 s.

T. O. CHERNYSH

SLAVONIC NOMINA LOCI WITH THE ROOTS DENOTING BURNING

The author analyzes from historical-etymological viewpoint the group of Slavonic place names sharing the Common Slavonic root **gor-* / **žar-* and denoting both natural and cultural objects. She reconstructs Common Slavonic words underlying some of them, establishes their derivational models, isoglosses and semantic types of their reflection in Slavonic languages as well as parallels in other word families with roots of the similar meaning.

Key words: Slavonic languages, historical-etymological word family, Common Slavonic, reflexion, etymon, semantics, derivation.